

Mia Korpiola

Svensk familjerätt efter reformationen: förändringar i fokus

1 Inledning: en konservativ reformation

Sverige är – som känt – det första reformatiska landet utanför Tyskland. Den nya kyrkliga ordningen blev bekräftad vid riksdagen i Västerås år 1527. Vid det laget hade den katolska kyrkans rätt verkat i Sverige i ungefär fyra sekel. Den kanoniska rätten hade gjort sitt bästa för att omvandla det svenska samhället så att den bättre skulle motsvara dess ideal och syften. Inom familjerätten hade det hänt mycket. Kyrkan hade introducerat nya rättsinstitut, som t.ex. testamentet som hade romerskrättsliga anor. Den hade lyckats förändra den tidigare uppfattningen om äktenskapet och (om)definierat äkta börd och släktskap på ett sätt som till stor del kom att godkännas i Sverige.

Den svenska reformationen var ingen populär folkrörelse som spontant skulle ha fått med sig den svenska allmogen utan den började och fortsatte i konservativ anda utan radikala inslag som t.ex. anabaptister. Därför skedde det få snabba rättsliga förändringar. Många aspekter av familjerätten, som ofta anses förvandlas särskilt långsamt, förblev oomvandlade av reformationen. När jag i min artikel granskar reformationens inverkan i Sverige lyfter jag fram förändringarna, inte den dominerande stabiliteten. Denna snabba titt fokuserar i synnerhet på några teman: jurisdiktion, äktenskapsrätt, disciplinering och patriarkalism.

2 Jurisdiktion

Reformatörernas tankar spred sig i landet men vilket rättsligt innehåll skulle de få? En av de fundamentala skillnaderna mellan den katolska och lutherska kyrkan var äktenskapets status. Reformatörerna angrep den katolska kyrkans doktrin att jungfrudom värderades högre än äktenskap. Delvis av denna anledning ansågs äktenskapet nu även vara tillåtet – till och med rekommenderat – för präster. Under medeltiden hade äktenskapet uppfattats som ett av kyrkans sju sakrament, men detta bestreds av reformatörerna. När äktenskapet miste sin sakramentala status, fanns det få absoluta grunder varför kyrkan skulle ha exklusiv jurisdiktion över äktenskapet. Sakramentaliteten hade även lagt grunden till doktrinen om äktenskapets oupplöslighet, och i alla reformatöriska länder tilläts därför skilsmässor fast de i praktiken kunde vara mycket svåra att få.

Hur skulle domsrätten i Sverige organiseras i äktenskapsmål efter reformationens begynnelse? 1527 års riksdag i Västerås har traditionellt kallats ”reformationsriksdagen”, och där gjordes kungen *de facto* till överhuvud i kyrkan genom Västerås recess, som kungen sedan kompletterade med Västerås ordinantia. Dessa upprätthöll biskoparnas befogenhet att döma i äktenskapsmål fast eventuella sakören skulle redovisas för kungen.¹ Verkställandet av dessa statuter tycks dock ha förorsakat problem. Åtminstone var Gustav Vasa (reg. 1523–1560) tvungen att påminna fogdar och förläningsinnehavare om att äktenskapsmålen ännu tillhörde biskoparnas jurisdiktion och att dessa betalade eventuella böter direkt till de kungliga kassakistorna utan inblandning av andra.²

För sin del skrev Laurentius Petri Nericius (1499–1573), Olaus Petris bror och den första lutherska ärkebiskopen i Sverige, en förklaring av Västerås ordinantia. Enligt honom tillhörde all domsrätt kungen och hans ämbetsmän. Men eftersom den kyrkliga överheten och dess domare så länge hade innehaft hela ansvaret för att binda och lösa äktenskap, hade de världsliga myndigheterna (lagmän, häradshövdingar, borgmästa-

¹ Västerås ordinantia (1527), Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfatningens historia under tidevarvet 1521–1718, I:1. Redaktörer Emil Hildebrand och Oscar Alin. Norstedt. 1887. s. 90–91; Laurentius Petris förklaring av Västerås ordinantia, Handlingar till Sverges reformations- och kyrkohistoria under Konung Gustaf I, I. Redaktör P. E. Thyselius. Handlingar rörande Sverges inre förhållanden under Konung Gustaf I, I. C. A. Bagges. 1841. s. 88.

² Plakat om konungs- och biskopssakören (1528), Handlingar till Sverges reformations- och kyrkohistoria, I a.a. s. 164–167.

re och råd) blivit ovana vid att döma i sådana saker. Dessutom var äktenskapsmål förknippade med människornas samveten och själar. Detta var en vidare förklaring till varför kyrkan traditionellt hade haft jurisdiktionen över äktenskapsmål – men bara så länge de världsliga myndigheterna beviljade detta. Denna princip upprepades även i kyrkoordningen 1571 som konstaterade att "*Echtenskaps saker ändoch the meer lyda vnder werdzlig dom, än Kyrkionnes*."³ Kyrkoordningen konstaterade direkt att synnerligen svåra fall skulle hänskjutas av biskopen till "överhetens händer", särskilt om de inte kunde avgöras utan dess makt och auktoritet.⁴

Detta skedde också i praktiken. Vid många tillfällen – i problematiska eller politiskt känsliga fall – vände sig biskopen, domkapitlet och prästerskapet till fursten för råd och auktorisation. När till exempel prästen Nils från Askersund ville skilja sig från sin fru Kristin Hermansdotter som han levde i osämja med och som hade rymt flera gånger från sin man, tyckte biskopen och kapitlet i Strängnäs att det inte fanns grunder för skilsmässa enligt kyrkoordningen. Frun var ju ännu "frisk och sund". De förmanade prästen till tålmod tills de kunde konsultera hertig Karl av Södermanland (1550–1611, kung 1604–1611), "*vår nådige herre och furste*". Tydligen var det furstliga svaret jakande eftersom skilsmässan beviljades följande år.⁵ När den gamle adelsmannen Bengt Arendsson [Örnflycht] till Granhammar år 1595 ville gifta sig med sin hushållerska och konkubin Anna, som hade arbetat för honom i sju år, var sonen Åke Bengtsson starkt emot giftermålet våren 1596. Trots svårigheter i förhållandet ville Bengt Arendsson gifta sig med Anna.⁶ Eftersom sanktioner mot adelns ofrälse äktenskap diskuterades inom adeln tycks ärkebiskopen och kapitlet ha varit ovilliga att auktorisera giftermålet. Därför meddelade de Bengt Arendsson att han kunde anhålla om lov av riksföreståndaren, hertig Karl, att ingå äktenskap med kvinnan. Detta tillstånd som Bengt Arendsson ansökte om, auktorisationen till ärkebiskopen, går att hitta i hertigens registratur. Efter att

³ Laurentius Petris förklaring av Västerås ordinantia, Handlingar till Sverges reformations- och kyrkohistoria I a.a. s. 88–89; Ordning om Biscopar, Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning [härefter KO 1571]. Redaktör Sven Kjöllström. Håkan Olssons Förlag. 1971. s. 166.

⁴ Ordning om Biscopar, KO 1571 a.a. s. 166.

⁵ T.ex. stiftsynoderna 1583 ja 1584, Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång: 2. serien, Strängnäs stift [härefter SSA 2:I]. Redaktör Herman Lundström. Skrifter utgifna af kyrkohistoriska föreningen, II:4. 1909–1911. s. 5–8.

⁶ 28.5.1595, 23.9.1595, Uppsala domkapitels arkiv A I:1. Protokoll 1593–1608. Upplands landskapsarkiv. Uppsala.

adelsmannen presenterade hertigens brev till kapitlet och det konstaterades att hans söner inte längre motsatte sig äktenskapet beviljade ärkebiskopen Bengt Arendsson och Anna lov att ”med det snaraste hålla bröllop”. Den glade brudgummen gjorde en donation till domkyrkan som ett tecken på sin tacksamhet.⁷

Dessutom vände sig prästerskapet till fursten eller de världsliga myndigheterna för extra stöd gentemot folket eller tjänstemännen. Domkapitlet behövde även ibland utnyttja de världsliga myndigheternas verkställande makt. Ett exempel på detta är när Nils Jordans från Kalmar blev bestraffad för att ha slagit sin hustru ”*lemmelös*” och uppfört sig som en ”*argh tyrran emot henne*”. Inte bara var han tvungen att genomgå kyrkotukt, dvs. ris-slitning och vattenljutning, därutöver skulle borgmästarna kasta honom i stadens kista till dess att han var beredd att göra bättring.⁸ Det ökade samarbetet mellan kyrkliga och världsliga myndigheter resulterade i den strikta kyrkotukten på 1600-talet. Även den statistiskt ökande sexuella brottsligheten under reformationstiden kan till en stor del förklaras genom en intensifierad kontroll av lokalsamhällen av kyrkans och kronans män.⁹

Influenserna från utländsk rätt kom till en viss del att byta form under denna period: reformatörernas texter, tyska kyrkoordningar och romersk-tysk rätt kom att utöva större inflytande i Sverige under reformationstiden medan den kanoniska rättens inflytande minskade. Även Bibeln framhävdes. Olaus Petri (1493–1552) publicerade sitt verk *Een liten boock om sacramenten* år 1528. Helt i överensstämmelse med Martin Luthers och de övriga reformatörernas tankar, konstaterade Olaus Petri i boken att ”papisternas” påstående att äktenskapet var ett sakrament saknade Bibelns stöd. Tvärtom var äktenskapet en sekulär sak som tillhörde den världsliga överheten.¹⁰

⁷ 7.9.1596, Hertig Karl till ärkebiskopen angående Bengt Arendssons giftermål, Hertig Karls registratur, vol. 23 1596, E01030, 4/6 (på mikrokort). Riksarkivet. Stockholm. s. 73.

⁸ Ärkebiskop Abrahams räfst. Redaktör Otto Holmström. Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska föreningen, IV:1. 1901. s. 23. Se, t.ex., även stadgan av hertig Karl (1583), SSA 2:I a.a. s. 9–11.

⁹ T.ex. S. Aalto, Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina. Seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700. Bibliotheca Historica, 12. Suomen Historiallinen Seura. 1996. s. 148–177.

¹⁰ Om ächteskapet, Een liten boock on sacramenten (1528), Samlade skrifter af Olavus Petri I. Upsala. 1914. s. 399.

Bibeln hänvisades till i allt högre grad efter reformationen. Fast Bibeln hade varit en viktig auktoritet redan för den kanoniska rätten fick den större betydelse under den lutherska ortodoxins tid. T.ex. Johan Skytte hade många hänvisningar till Mose bok i sin kommentar till stadsrätten från år 1608.¹¹ Samma gällde de domareregler som enligt Jan Eric Almquist möjligen skrevs av Jöns Jöransson Lilliesparre (af Fylleskog) (d. 1623–1624) runt 1611. Dessa i hög grad processrättsliga regler visade med stöd av Bibelns auktoritet varför en domare inte skulle grunda sin dom bara på en mans vittnesbörd.¹² Ett ytterligare tecken på detta var utgivandet av verket *Lex Politica Dei*, översatt av Henrik Jönsson Careel (Teetgren, d. 1628) år 1607 som innehöll tematiskt arrangerade rättsliga bibelcitat. Så småningom – och särskilt efter 1608 då utdrag ur Mose lag via verket *Lex Politica Dei* publicerades som appendix till Sveriges landslag – blev Bibeln en direkt anlitad rättskälla för domstolar.¹³

¹¹ Se, t.ex., Johan Skyttes kommentar till den svenska stadsrätten 1608, I. Redaktör Jan Eric Almquist. Skrifter utgivna av rättsgenetiska institutet vid Stockholms universitet, 4. 1962; L. Björne, Patrioter och institutionalister. Den nordiska rättsvetenskapens historia, I. Tiden före år 1815. Rättshistoriskt bibliotek, 52. Institutet för rättshistorisk forskning. 1995. s. 22–23.

¹² Domareregler från den yngre Landslagens tid med inledning och kommentar. Redaktör Jan Eric Almquist. 1951. s. 56. Om författarens identitet, se J. E. Almquist, ”Inledning”. Domareregler från den yngre Landslagens tid med inledning och kommentar. Redaktör Jan Eric Almquist. 1951. s. 14–15. Lilliesparre var aktiv som lagläsare i Västbo härad långa perioder mellan 1590-talet och 1613. Han blev assessor i Svea Hovrätt år 1614, se G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser, IV. 1928. s. 759, och S. Petré, ”Hovrättens uppbyggnad 1614–1654”. Svea hovrätt. Studier till 350-årsminnet. P. A. Norstedt & Söner. 1964. s. 62–63.

¹³ T.ex. SSA 2:I a.a. s. 22; Ärkebiskop Abrahams räfst a.a. s. 60–61; Biskoparnas och några prästers utlåtande angående Sturemorden, 28.10.1568, Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidehvarvet 1521–1718, 2. Redaktör Emil Hildebrand. Kongl. Riksarkivet. 1899. s. 247–248. Om receptionen av Mose lag, se även H. Munktel, ”Mose lag och svensk rättsutveckling”. Lychnos, Lärdomshistoriska samfundets årsbok. 1936. s. 131–150. Om *Lex Politica Dei* samt Henrik Jönsson Careel, se M. Takala, *Lex Dei – Lex Politica Dei*. *Lex Politica Dei* -teos ja aarle IX:n lainsäädäntö. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia, 160. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura. 1993; G. Haggrén, ”Teetgren, Henrich Jönsinpoika”. Suomen kansallisbiografia, 9. Suomen Historiallinen Seura. 2007. s. 690–691.

3 Förändringar inom äktenskapsrätt

Eftersom reformatörerna förnekade äktenskapets sakramentala status blev skilsmässa igen möjlig. Periodens början stämplades först av förvirring: hur och på vilka grunder kunde man i praktiken få skilsmässa? Det finns exempel på åländska präster från 1540-talet som skilde äkta par utan biskopens auktorisation (*vttan cappittelz och biispes loff och minne*).¹⁴ Det fanns även ”gör det själv-skilsmässor” mellan människor som tycks ha trott att de nu själva kunde komma överens om att skilja sig. T.ex. år 1555 ertappade Barbro Siffredsdotter från Finland sin bortlupne man Erik Arvidsson i Enköping tillsammans med en annan kvinna, hustru Sesila, hans nya fästmö. Barbro ville inte ha sin bigamist till man tillbaka och gav upp honom efter en förlikning samt mot en kompensation i säd.¹⁵ Kyrkoordningen av år 1571 fastslog äktenskapsbrott och övergivande som de huvudsakliga grunderna för skilsmässa, men man kan finna enstaka mål med andra motiveringar.¹⁶

Förvirringen ersattes så småningom av rättspraxis och nya normer: Articuli Ordinantie (1541), Vadstena artiklar (1552) och 1571 års kyrkoordning bör nämnas särskilt.¹⁷ Inom äktenskapsrätten skedde endast små förändringar avseende äktenskapshinder på grund av släktskap, svägerskap och fadderskap. Bara det sista, dvs. andlig skyldskap, avskaffades i praktiken helt. Även om man kunde argumentera för en snävare tolkning av de förbjudna leden med hänvisning till Guds lag, dvs. Gamla Testamentet, kom den svenska lutherska kyrkan att upprätthålla den gamla kyrkliga traditionen.¹⁸ Den katolska kanoniska rättens auktoritet uppehölls ännu inom

¹⁴ 3.7.1545, Ålands saköreslängder, Bidrag till Finlands historia [härefter BFT], II:1. Redaktör Reinhold Hausen. 1892. s. 43.

¹⁵ 14.10.1555, Enköpings stads tänkeböcker 1540–1595. Redaktör Sven Ljung. Samlingar utgivna av Svenska fornskifts-sällskapet, 65. 1960–1965. s. 77–78.

¹⁶ Om åtskildnat j Echtenskap, KO 1571 a.a. s. 124–126; M. Korpiola, ”Lutheran Marriage Norms in Action: The Example of Post-Reformation Sweden, 1520–1600”. *Lutheran Reformation and the Law*. Redaktör Virpi Mäkinen. E. J. Brill. 2006. s. 143–153.

¹⁷ Articuli Ordinantie (1541), ”Bidrag till Svenska kyrkans historia i sextonde århundradet”. Redaktör. Otto Ahnfelt. Lunds universitets årsskrift 31 (1895). s. 12–17; Vadstena artiklar (1552), Svenska förarbeten till kyrkoordningen av år 1571. Redaktör Sven Kjölnerström. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, 2. 1940. s. 60–72.

¹⁸ T.ex. Om ähtenskapet, Een liten boock on sakramenten (1528), Samlade skrifter af Olavus Petri, I a.a. s. 400–402; Mikael Agricola, Käsikiria Castesta ia muista Christikunnan Menoista (1549), Mikael Agricolan teokset, III. WSOY. 1931. s. 17–18; Ordning om echtenskapet, KO 1571 a.a. s. 118–119; Korpiola 2006 a.a. s. 160–167.

äktenskapsrätt och vid räknande av förbjudna led. Detta konstaterade bl.a. Johan Skytte (1577–1645) tydligt i sin kommentar till stadsrätten (1608): ”Här står om kyrckionnes rätt. Ther medh meener han jus canonicum, thet är påfvarätten, hwilcken wij ännu i monga stycker bruka och synnerligen in supputatione graduum och elliest i giftermålsträtor.”¹⁹ Även om den kanoniska rätten inte helt miste sin forna status kan man upptäcka att dess roll var på nedgång. Ett nytt intresse för utländsk rätt, romersk rätt i synnerhet, går att skönja.²⁰ De lärda svenska juristerna hade studerat i Europa och bekantat sig med kontinentala rättsliga strömningar. I sina verk registrerade de skillnader mellan svensk och utländsk (i praktiken tysk-romersk) rätt.²¹ Den romerska rätten kunde inspirera lagreformprojekt och lagtolkning och den kom att användas i detta syfte, vilket jag kommer att demonstrera här nedan.

En annan het fråga rörde prästäktenskap. Kunde präster ingå giltigt äktenskap eller inte efter reformationen? De första prästäktenskapen ingicks redan på 1520-talet såsom exempelvis Olaus Petris offentliga vigsel i Stockholm år 1525, men frågan om prästäktenskaps giltighet förblev juridiskt oklar under några årtionden. Hade barn födda inom sådana äktenskap rätt att ärva eller inte? Den frågan avgjordes i början av 1540-talet. Då bekräftades det att prästbarn, som under medeltiden hade kategoriskt klassificerats som horbarn och därför varit helt utan arvsrätt, numera kunde ärva och ansågs vara födda inom lagligt äktenskap. Men de mer diskret ingångna tidiga prästäktenskapen fortsatte att förorsaka problem i detta hänseende. De reformatoriska åbokanikerna Peder Särkilahti (d. 1529) och Jakob Wenne d.y. (d. trol. 1532) hade båda trolovat eller gift sig, men dött snart efter detta. Ännu fyra årtionden efter dessa äktenskap tvistades det om barnens fäderne. Jakob Wennes och Peder Särkilahtis syskon och deras arvingar bestred barnens äkta börd och gjorde anspråk på deras fadersarv. Jakob Wennes sons rätt att ärva bestyrktes slutgiltigt år 1569 genom vittnesbrev från två åbiskopar, medan Särkilahtis barns äkta börd bekräftades två år senare, år 1571.²²

¹⁹ G 3, Johan Skyttes kommentar till den svenska stadsrätten 1608 a.a. s. 25.

²⁰ Se, t.ex. M. Korpiola, ”On the Reception of the Ius Commune and Foreign Law in Sweden, ca. 1550–1615”. *Clio@Thémis* 2. Tillgänglig på (citerad 17/8 2011): <http://www.cliothemis.com/On-the-Reception-of-the-Jus>.

²¹ T.ex. Johan Skyttes kommentar till den svenska stadsrätten 1608 a.a. passim.

²² Ca 18.5.1524, dok. 6164, Finlands medeltidsurkunder, VIII. Redaktör Reinhold Hausen. Finlands statsarkiv. 1935. s. 134; Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet, I. Redaktör K. G. Leinberg. 1892. s. 122–123; 22.12.1563, dok. 200, BFH IV.

År 1650 beviljades prästerskapet även privilegiet att prästdöttrar fick ära enligt stadslagen, alltså lika mycket som prästsöner, dvs. deras bröder.²³ Detta modellerades troligen enligt prästhustrurnas giftorätt. Kung Johan III (reg. 1568–1592) hade nämligen beviljat prästerskapet det privilegiet att prästänkor som bodde på landsbygden hade giftorätt i mannens bo enligt stadslagen i stället för landslagen. Detta betydde hälften av boet. Prästerna hade dock giftorätt enligt landslagen, dvs. två tredjedelar.²⁴ Denna praxis gynnade änkan eller änkingen och skyddade alltså den efterlevande maken i ett prästäktenskap.

Prästäktenskapet och prästfamiljen skulle vara förebilder i fråga om sedlighet och respektabilitet på församlingsnivå. Kyrkoordningen krävde att prästerna skulle föra ett exemplariskt leverne och att de och deras ”hus, fru och tjänstefolk” skulle bete sig sedligt, ärligt och kristligt. Detta skulle även speglas i deras yttre leverne. Prästfruarna skulle vara ”ärliga och oberyktade”, vare sig pigor eller änkor.²⁵ Prästerna och deras hushåll lyckades dock inte alltid att leva upp till sin ideala modellfamiljeuppgift, vilket synodalakter och domkapitelsprotokoll vittnar om.

Det formlösa katolska äktenskapet hade aldrig gjort stor succé i Sverige, eftersom det baserade sig på verbala handlingar i varierande tidsform, dvs. antingen presens (äktenskap) eller futurum (fästning/trolovning). Detta harmonierade illa med den medeltida svenska äktenskapsprocessen, som handlade om konkreta handlingar och formaliteter snarare än om ord. Därför betydde den svenska reformationen till en viss grad formalitetens återetablering.²⁶ Kyrkoordningen av år 1571 krävde flera delfaktorer för att en trolovning skulle vara giltig. Föräldrarnas tillstånd krävdes därtill samt vittnen och ”laga gåvor” från brudgummen till bruden.²⁷ Den lutherska

Redaktör Reinhold Hausen. 1912. s. 181; 23.6.1566, dok. 318, BFH IV a.a. s. 314–315; 10.8.1564, dok. 268, BFH IV a.a. s. 268; 13.7.1566, dok. 320, BFH IV a.a. s. 316–317; 28.3.1569, dok. 396, BFH IV a.a. s. 380–381; Korpiola 2006 a.a. s. 136–143.

²³ R. Hemmer, *Suomen oikeushistorian oppikirja*, II. Helsinki. 1954, s. 69.

²⁴ Statuter från Uppsala consilium 1572, Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidehvarvet 1521–1718, 2 a.a. s. 441; Hemmer, a.a. s. 33.

²⁵ Itt sett att ordinera prester, KO 1571 a.a. s. 146, 154–156.

²⁶ M. Korpiola, *Between Betrothal and Bedding: Marriage Formation in Sweden, 1200–1600*. The Northern World, 43. E. J. Brill. 2009. s. 297–323; M. Korpiola, ”The Two Husbands of Helleka Horn: Interpreting the Canon Law of Marriage in Late Medieval Sweden”. ”Panta rei”. *Studi dedicati a Manlio Bellomo*, 3. Redaktör Orazio Condorelli. Il Cigno Edizioni. 2004.

²⁷ Ordning om echtenskapet och Om åtskildnat j echtenskap., KO 1571 a.a. s. 118, 126.

kyrkan kunde på många sätt bygga på det arbete den katolska kyrkan redan hade utfört i fyrahundra år. Under medeltiden hade lysningen och vigseln etablerats som steg i den svenska äktenskapsprocessen.²⁸ De hade blivit allt viktigare även bland folket fast trolovningen (eller fästningen) oftast skedde utan kyrklig kontroll, och samlag och samboende i många fall följde efter trolovningen. Detta gillade inte kyrkan. Inte heller ansåg prästerskapet att det var tillåtet för det trolovade paret att flytta ihop före vigseln. Prästerna skulle förrätta trolovningar i kyrkobyggnaden och redan då försäkra sig om att det inte fanns några äktenskapshinder.²⁹ Tiden mellan trolovningen och vigseln skulle även förkortas.³⁰ Men förbuden upprepades så ofta både på stifts- och riksnivå att de verkar ha varit tämligen ineffektiva. Samma bild får man när man läser visitationsprotokoll och kyrkliga domböcker: allmogen övergav endast långsamt sina traditionella bröllops seder, även om vissa drakoniska synodalstatuter hotade med bannlysning av allt fästfolk som inte ville viga.³¹

Betonandet av det äkta ståndets betydelse ledde till att en brud/brudgum *in spe* skulle ha allvarligt och eftertänksamt sinne. Man skulle inte ge sig förhastat in i äktenskapet utan man skulle – som Kyrkoordningen uttryckte det – ”ge sig tid till ett fullkomligt betänkande”.³² Man skulle förstå vad man var på väg att göra och vad ett äktenskap innebar. I praktiken betydde detta att den kanoniska äktenskapsåldern skulle höjas med ett par år från 12 år eller respektive 14 år. Även Finlands reformator Mikael Agricola (ca 1507–1557) instämde i detta.³³ Likhet mellan parterna betonades. Detta betydde att äktenskap mellan gamla och unga avråddes eller t.o.m. avslogs. Kyrkomötet i Linköping år 1600 ansåg att giftermål med mycket stor

²⁸ Korpiola 2009 a.a. s. 183–229.

²⁹ T.ex. stiftsynoderna 1583, 1584, 1585, SSA 2:I a.a. s. 4, 13, 27; Stiftsynoden 1604, Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång: 1. serien, Uppsala ärkestift [härefter SSA 1:I]. Redaktör Herman Lundström. Skrifter utgifna af kyrkohistoriska föreningen, II:3.1903. s. 9.

³⁰ T.ex. stiftsynoden 1583, SSA 2:I a.a. s. 4.

³¹ T.ex. stiftsynoden 1583, SSA 2:I a.a. s. 4. Se även Stadga av hertig Karl (1583), SSA 2:I a.a. s. 10; Nils Söderlind, ”’Troloffning medh festningh och wielse’ under reformationens tidevarvet”. Kyrkohistorisk Årsskrift [härefter KÅ] 1970. s. 45–80; Korpiola 2009 a.a. s. 307–314, 323–335.

³² Ordning om Echtenskapet, KO 1571 a.a. s. 119.

³³ T.ex. Vadstena artiklar (1552), Svenska förarbeten till kyrkoordningen av år 1571. a.a. s. 61; Ordning om Echtenskapet, KO 1571 a.a. s. 119–120; Nils Söderlind, ”’Lagha’ ålder och ’olika’. Ett bidrag till äktenskapsålderns historia”. KÅ 1967. s. 69–76; Mikael Agricola, Käsikiria Castesta ia muista Christikunnan Menoista (1549), a.a. s. 17.

ålderskillnad, ”*när allt för gammal och vngh komma tilhopa*”, var olagliga och skulle avskaffas.³⁴ Prästerna kunde bli disciplinerade om de tillät ”olika giftermål”, eller som det förklarades, ”*olijka är enn vngh dreng och gammall käring*”.³⁵ Även om praktiska orsaker och materiella faktorer (t.ex. tillgång till resurser som jord och egendom, tillgång till tjänster eller medlemskap i yrkesskrån) bidrog till äktenskap mellan unga och äldre skulle äktenskapsbeslutet övervägas – ju större olikhet desto längre och allvarligare. Eftersom äktenskapet ansågs bevara det äkta paret från sexuella synder genom att ge parterna en acceptabel kanal för deras kroppsliga behov, kunde en stor åldersskillnad störta den yngre maken/makan i fördärvet när den äldre blev sjuklig, sängliggande eller impotent. Under sin räfst fick ärkebiskop Abraham Angermannus (ärkebiskop 1593–1599) t.ex. ta itu med sin namnes hordoms last. Abraham i Ramnaboda från Söderåker socken hade nämligen begått hor med sin piga och avlat barn med henne. Det ansågs som en förmildrande omständighet att hans fru hade varit ”*en gammal suag och vthlefuad quinna*”.³⁶

”Likheten” mellan kontrahenterna skulle även gälla deras moral. År 1599 ställde sig Stockholms konsistorium skeptiskt till äktenskapet mellan Anders Målare och hans trolovade som kallades ”*wacker Margreta*” utan normalt patronymikon. Detta tyder troligen på att Margreta var känd som prostituerad i staden. Prästerna sköt upp saken för att Margreta hade ”*tillförenne leffuatt uthi mjücken lösachtigheett*” och gav parterna en åtta dagar lång betänketid under vilken de skulle rådfråga sina ”goda vänner”.³⁷ En månad senare begärde paret igen tillstånd att viga. Konsistoriet beviljade vigseln men konstaterade att om inte formaliserandet av förhållandet skedde då skulle paret anges för överheten.³⁸ I ett liknande fall några år tidigare hade herr Hans, kyrkoherden på Södermalm, vägrat viga Per Andersson och änkan Valborg utan att ha konsulterat *capitularibus* på grund av giftermålets ”olikhet”. Han var ”en ung karl” och hon ”en ålderstigen kvinna” som dessutom hade ett dåligt namn och rykte. Kyrkoherden fruktade dessutom att om mannen var borta i kronans tjänst skulle Valborg återuppta

³⁴ Acta Synodica Lincopie Anni 1600 Mense Junij, VaLA. LiDA, A I a:1 Protokoll 1600–1632, 2; Kyrkotuktstadga (1560), Svenska förarbeten till kyrkoordningen av år 1571 a. a.s. 51; Söderlind 1967 a.a. s. 79–86.

³⁵ Stiftsynoden 1616, SSA 2: I a.a. s. 74.

³⁶ Ärkebiskop Abrahams räfst, a.a. s. 6; Söderlind 1967 a.a. s. 80–86.

³⁷ 2.5.1599, Stockholms domkapitel, A I:1 Protokoll 1595–1600 (härefter SDP). Stockholms stadsarkiv (härefter SStA). s. 147.

³⁸ 13.6.1599 SDP. SStA. s. 150.

”sitt förre onda och ogudaktiga väsen”. Efter att paret hade stämts till konsistoriet manades de ”högeligen” att betänka sig väl och för detta ändamål bestämdes om en 14 dagars betänketid. Per och Valborg insisterade ändå på att få gifta sig med varandra och detta beviljades. Dock blev de förmånade att leva ett ärligt, gudfrukligt och redligt liv. Men detta hjälpte föga. Konsistoriets värsta farhågor sannades när Valborg började bete sig värre än förr och höll en ”uppenbar horekrog” på Södermalm förorsakande stor förgälselse med sitt ogudaktige leverne.³⁹ Sådant liv och levnadssätt kunde inte tolereras. Detta var både kyrka och stat alltmer eniga om.

4 Disciplinering av folket

Kyrkan försökte disciplinera folket med ännu hårdare tag än tidigare, men adeln visade sig vara en särskilt svår nöt att knäcka. Det var besvärligt eller till och med omöjligt att hindra kungahuset eller adelsmän att bryta mot kyrkans förbud. Gustav Vasas giftermål med Katarina Gustavsdotter Stenbock (1535–1621), hans andra gemål Margareta Eriksdotter Leijonhufvuds (1516–1551) systerdotter, visar att kungen gjorde som han själv behagade.⁴⁰ Lika litet gick det att hindra Erik Gustavsson Stenbocks (1538–1602) och Magdalena Svantesdotter Stures (1539–1610) kusinäkterskap, fastän ärkebiskop Laurentius Petri uttryckligen hade förbjudit det och han även hade skrivit en bok för att argumentera varför kusinäkterskap var förbjudna.⁴¹ Det verkar som om prästerskapet kände sig allt för vanmäktigt för att ta itu med frälsemän och -kvinnor, vars

³⁹ 11.3.1608, Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, VI. Stockholms stadsarkiv. 1963. s. 294–296.

⁴⁰ Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidehvarvet 1521–1718, I:2. Redaktör Emil Hildebrand. Norstedt. 1888. 614–619.

⁴¹ Laurentius Petri, Om förbudhen skylskap och swågerskap. Een liten vnderwijsning / Ther aff gott Christet folck och må haffua förvarning / at the icke byggia ähtenskap vthi förbodhna ledher. Uppsala. 1572; Malin Stures bortröfvande. Anno 1573 när Malin Sture bortfördes från Hörningholm. Sigrid Stures berättelse upptecknad af Anna Baner nu ånyo utgifven. Redaktör Carl Magnus Stenbock. De hundra böckerna, 3. 1916; M. Korpiola, ”Marrying Off Sons and Daughters: Attitudes to the Consent of Parents and Guardians in Early Modern Sweden”, *Less Favored – More Favored. Proceedings from a Conference on Gender in European Legal History, 12th–19th Centuries*, September 2004. Redaktörer Grethe Jacobsen och andra. 2005. Tillgänglig på (citerad 17/8 2011): http://www.kb.dk/export/sites/kb_dk/da/publikationer/online/fund_og_forskning/download/A14_Korpiola.pdf, s. 6–9.

äktenskap ansågs förargelseväckande eller som bröt mot det sjätte budet. Från senare perioder vet vi att adelsmän var den grupp i samhället som proportionellt begick mest sexualbrott.⁴² Det kyrkliga disciplinerandet eller bestraffandet av dessa tycks ha varit mycket sällsynt, enligt det bevarade källmaterialet.⁴³ Ärkebiskop Abrahams visitation av Linköpings stift var dock ett undantag, vilket kanske bidrog till ”räfstens” senare dåliga rykte.⁴⁴ Prästerskapet klagade över även att många sexualbrott begicks på herrgårdar och att dessa brott förblev ostraffade.⁴⁵ Landsborna och tjänarna stod under sina herrars och fruars beskydd. I synodalstatuter beordrades prästerna att övervaka församlingen och ange brottslingarna till prostén. En präst som inte gjorde detta utan fortsatte ge brottslingar tillträde till gudstjänsten hotades med suspendering.⁴⁶

Men systemet var lika effektivt som dess svagaste länk. På samma sätt som på medeltiden fortsatte kontrollen av äktenskapshinder att vara de individuella församlingsprästernas ansvar: vissa av prästerna var samvetsgranna, medan andra var vårdslösa eller rentav korrupta. Betyg kunde förfälskas och vittnen kunde missta sig eller ljuga. De stora geografiska avstånden inom riket gjorde det lätt för utsocknes män och kvinnor att ge sig ut sig för ogifta – sanningsenligt eller ej. Det var ännu lättare att lova äktenskap eller att trolova sig med flera.⁴⁷ Trots att bigamister hota-

⁴² Aalto a.a. s. 162–172.

⁴³ M. Korpiola 2004, ”Kyrkotukt för hela folket: Hertig Gustafs av Saxon ”horerij” och luthersk kyrkodisciplin i Sverige på 1590-talet”, *Norden, rätten, historia – Festskrift till Lars Björne*. Redaktörer Jukka Kekkonen och andra. *Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja*, E-sarja, 11. *Suomalainen lakimiesyhdistys*. 2004 s. 65–99; M. Korpiola, ”Kerstin Oxenstierna’s Lost Maidenhead: Honour, Sin and Matrimonial Law in Late Sixteenth-Century Sweden”. *Inter amicos. Liber amicorum Monique Vleeschouwers-van Melkebeek*. Redaktörer Michiel Decaluwé och andra. *Iuris scripta historica*, XXVI. *Wetenschappelijk comite voor rechtsgeschiedenis, Koninklijke Vlaamse academi van België voor wetenschappen en kunsten*, 2011 s. 243–268; M. Korpiola, ”The Fall and Restoration of Elin Tönnesdotter’: Land, Noble Property Strategies and the Law in Early Seventeenth-Century Sweden”. *The Trouble with Ribs: Women, Men and Gender in Early Modern Europe*. Redaktörer Anu Korhonen och K. P. L. Lowe. *COLLeGIUM*, 2 (citerad 17/8 2011) tillgänglig på: http://www.helsinki.fi/collegium/e-series/volumes/volume_2/index.htm.

⁴⁴ T.ex. Ärkebiskop Abrahams räfst a.a. s. 6, 61–62, 90, 92.

⁴⁵ T.ex. SSA 2:I a.a. s. 31; Korpiola 2004 a.a. s. 86–90.

⁴⁶ T.ex. se *Acta Synodica Lincopie Annii 1600 Mense Junij*, Landsarkivet i Vadstena (härefter VaLA). Linköpings domkapitels arkiv (härefter LiDA), A I a:1 Protokoll 1600–1632, 2.

⁴⁷ T.ex. Ärkebiskop Abrahams räfst, a.a. s. 1; Korpiola 2009 a.a. s. 328–335.

des med halshuggning i Christoffers landslag – ett straff som regelbundet även fastställdes – och skilsmässa efter reformationen blivit en beaktansvärd lösning i många fall, tycks många ha varit beredda att ta risken.⁴⁸ Tvegiftsfall fortsatte att dyka upp i svenska domböcker. Till exempel blev postiljonen Per Påvelsson år 1576 anklagad inför Stockholms råd för att ha två hustrur och en trolovad. Den första kvinnan, ”*hans förste och rätte hustru*” som han hade två barn med, bodde i Västergötland. Den andra hustrun bodde i Stockholm, medan den tredje, hans trolovade, vistades i Söderköping.⁴⁹ Krigen och de kringvandrande inhemska och utländska trupperna ansågs bidra till en viss instabilitet av äktenskapsinstitutionen.⁵⁰ Soldaterna stod utom församlingsprästers kontroll. I allmänhet skulle kontrollen förbättras genom att man introducerade register över vigslar och trolovningar som alla präster skulle föra.⁵¹

Kyrkan försökte avskaffa eller begränsa folkliga bröllopsseder som frändet av mökvällar. Kyrkoordningen klagade över den allmänna oseden som fick människor att sitta och vaka hela natten före bröllopet. Sedan kom de till kyrkan följande dag ”druckna och fulla”. Bröllopsfolket kunde störa gudstjänsten och förorsaka förargelse i församlingen. Dessutom vändes deras tankar ifrån ”det alvarsamma betänkandet som var och en bör ha vid brukandet av Herrens Nattvard”.⁵² Även ärkebiskop Abraham Angermannus upprepade under sin visitation av Linköpings stift att mökvällar skulle avskaffas. Ifall församlingen trotsade sin kyrkoherde och fortsatte med oseden skulle han vägra förrätta gudstjänst i socknen och i stället ”*föra kyrkonycklen in till domkyrkan*” tills de hårdnackade församlingsborna lydde sin pastor.⁵³ Kampanjen fortsatte energiskt under hela 1600-talet. Den svenska forskaren Nils Söderlind har ansett att den även var framgångsrik: ”[u]ppenbart är dock att prästerskapet genom böter och andra påtryck-

⁴⁸ Törkeitten asioiden kaari (högmålsbalken) 5, Kuningas Kristoferin maanlaki 1442, red. Martti Ulkuniemi. SKS: n toimituksia, 340. 1978, s. 132–133.

⁴⁹ 29.8.1576, Stockholms stads tänkeböcker 1576–1578. Redaktör Joh. Ax. Almquist. Stockholms äldre stadsböcker, II. Ny följd, 5. Kungl. samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia och Samfundet Sankt Erik. 1943. s. 86.

⁵⁰ T.ex. Prästerskapets klagomålspunkter, SSA 2:I a.a. s. 30–31.

⁵¹ Stiftsynoden 1608, SSA 1:I a.a. s. 17.

⁵² T.ex. Ordning om Echtenskapet, KO 1571 a.a. s. 123; Stiftsynoden 1607, SSA 1:I a.a. s. 14. Se även N. Söderlind, ”Svenska prästerskapet och folkliga bröllopsseder under 1600-talet”, KÅ 50 (1950), s. 1–52; Korpiola 2009 a.a. s. 335–341.

⁵³ Ärkebiskop Abrahams räfst a.a. s. 6.

ningsmedel lyckades utrota eller förändra gamla folkliga traditioner och givit upphov till nya”.⁵⁴

Mot 1500-talets slut kunde kyrkan utvidga disciplineringen av folket till nya fronter. Detta varslade det följande seklets lutherska högortodoxi med den stränga kyrkotukten. I slutet av 1500-talet började den svenska kyrkan kontrollera sexualiteten och äktenskapsprocessen genom barn. Dopet blev ett medel att utreda om ett barn var av äkta börd eller ej, vem dess föräldrar var och vilket förhållande de hade sinsemellan.⁵⁵ T.ex. synodalstatuterna antagna i Strängnäs (1585) föreskrev att oäkta barn inte skulle döpas på en söndag utan på en söckendag för att man skulle skilja ”*emillan ontt och goott*”.⁵⁶ Kyrkotagningsceremonin utvecklades så att den poängterade skillnaden mellan omoraliska slampor och respektabla hustrur. Dessa kunde kyrkotagas på skilda dagar och tider eller med skilda ceremonier och böner. Huvudsaken var att löskonor inte skulle behandlas på samma sätt som ”ärliga och gudfruktiga äkta kvinnor”.⁵⁷

I Linköpings stift beslöts år 1600 – helt i enighet med kyrkoordningen 1571 – att löskonor skulle kyrkotagas först efter att de hade avgivit löfte om att göra bot och bättring. Om kvinnan igen födde ett nytt oäkta barn, skulle hon skickas till prosten efter att hon hade fått en sträng behandling i församlingen. Synodalstatuterna fortsatte lakoniskt: ”*kommer hon tridie reso igen, sendes till domkyrkion att slijtha Rijs*.” I Strängnäs skulle en kvinna som födde sitt tredje oäkta barn exkommuniceras och behandlas ”som en hedning” tills hon gifte sig.⁵⁸ Förhårdade synderskor kunde inte förvänta sig barmhärtighet. När ärkebiskop Petrus Kenicius (ärkebiskop 1609–1636) tillfrågades på stiftsynoden år 1614 hur man skulle behandla en löskona som födde sin sjunde oäkting, svarade han kort att man skulle tillkännage det för den ”höga överheten och låta svärdet gå”.⁵⁹

⁵⁴ Söderlind 1950 a.a. s. 1.

⁵⁵ Korpiola 2009 a.a. s. 370–380. Se, t.ex. Stadga för pastorer (1551), Svenska förarbeten till kyrkoordningen av år 1571. Redaktör Sven Kjällström. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, 2. Stockholm. 1940 s. 41.

⁵⁶ Stiftsynoden 1585, SSA 2:I a.a. s. 25.

⁵⁷ T.ex. Om Kyrkiogångs Hustrur, Nova Ordinantia (1575), Kyrko-Ordingen och Förslag dertill före 1686, I. Redaktör O. v. Feilitzen. Handlingar rörande Sveriges historia, 2. serien, 2. Kongl. Riks-archivet. 1872. s. 226; Stiftsynoden 1585, SSA 2:I a.a. s. 24; Stiftsynoderna 1607 och 1608, SSA 1:I a.a. s. 19; Korpiola 2009 a.a. s. 374–380.

⁵⁸ Om barnaqvinnors Kyrkiogång, KO 1571 a.a. s. 65; Acta Synodica Lincopie Anni 1600 Mense Junij, VaLA. LiDA, A I a:1 Protokoll 1600–1632, 2; Stiftsynoden 1585, SSA 2:I a.a. s. 24.

⁵⁹ SSA 1:I a.a. s. 33.

5 "När fäderna bestämde"? Patriarkalism och arvsrätt

Man har kallat reformationsperioden för en tid "då fäderna bestämde".⁶⁰ Till en viss grad stämmer detta även för Sverige fastän man bör ta hänsyn till att trenden hade inletts redan under senmedeltiden. I den så kallade hustavlans värld var Gud världsfadern, kungen riksfadern och enligt samma logik var mannen hus- eller familjefadern.⁶¹ Reformatörerna predikade att barnen skulle lyda sina föräldrar men att fadern eller förmyndaren inte fick vara tyrannisk. Barnen skulle gifta sig med en person som deras föräldrar godkände, men om dessa var oresonabla, ondskefulla eller girigbukar, kunde t.ex. kungen auktorisera äktenskapet – föräldraoppositionen till trots. Det poängterades även för de svenska prästerna att inga giftermål skulle få ske utan föräldrars eller giftomäns "vilja och samtycke".⁶²

Det har nämnts här ovan att den romerska rätten kom att användas som inspirationskälla i Sverige för att legitimera och därmed förstärka patriarkala tendenser. I sina verk började svenska jurister observera skillnader i förhållande till svensk rätt och kommentera dem. Ett tämligen tidigt exempel är domarreglerna från ca 1611. Författaren har några anmärkningar angående eller härstammande från den "*allmännelige rätten*" med vilken han troligen menade (tysk-)romersk rätt. Han kritiserade den svenska lagens myndighetsålder (*laga ålder*) på femton år och ansåg den "*allmännelige rättens*" myndighetsålder, dvs. 25 år, vara "*nyttigare*" för föräldralösa barn.⁶³ Detta kanske skulle ha skyddat barnen men samtidigt även utökat föräldrarnas eller förmyndarnas makt över dem.

Något som kanske kan tolkas som ett vidare tecken på växande patriarkalism är att gifta kvinnors rätt att upprätta testamente begränsades i lagen. De medeltida kyrkobalkarna hade inte tagit ställning till det på något sätt, men under 1600-talet tycks den uppfattningen ha vuxit fram att gifta kvinnor behövde makens tillstånd för att göra testamente. Om

⁶⁰ Steven Ozment, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*. Harvard University Press. 1983, s. 135–154.

⁶¹ Michael Stolleis, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, I. Verlag C.H.Beck. 1988. s. 338–342.

⁶² T.ex. *Articuli Ordinantie* (1541), "Bidrag till Svenska kyrkans historia i sextonde århundradet" a.a. s. 16–17; Mikael Agricola, *Käsikiria Castesta ia muista Christikunnan Menoista* (1549), a.a. s. 17; Korpiola 2005 a.a. s. 9–15, 20–27.

⁶³ Domarregler från den yngre Landslagens tid med inledning och kommentar a.a. s. 60.

mannen avhöll sig från att bevilja detta utan goda grunder, kunde domstolen auktorisera testamentet i stället. Ändå fick flickor fyllda femton år på vissa villkor bestämma över sin kvarlåtenskap genom testamente.⁶⁴ Under andra hälften av 1600-talet fick svenska domstolar ta ställning till testamenten som var modellerade på tysk rätt. Dessa kunde förbigå änkans rättigheter till giftorätt enligt svensk lagstiftning och i stället gynna sönerna genom att grunda fideikommiss. På samma sätt utgick vissa svenska adliga från att om arvstvisten rörde gods i Livland skulle livländsk rätt tillämpas i stället för svensk rätt, men detta ansåg inte Svea hovrätt. Domstolarna var även ibland tvungna att ta ställning till äktenskapsförord – ett rättsinstitut som var främmande för den inhemska traditionen, men vanligt t.ex. i Tyskland.⁶⁵

Låt vara att man i tidigare forskningslitteratur har identifierat stormaktstiden som en viktig period för utvecklingen inom testamentsrätten, hade förändringarna en längre förhistoria.⁶⁶ Mycket tyder på att det i Sverige under reformationstiden började växa fram en attityd enligt vilken arvsrätten borde göras beroende av barnens uppförande gentemot föräldrarna, familjen och släkten. Det verkar som om testamenten under den svenska reformationstidens användes mer explicit än tidigare för att värdera släktingarnas beteende. De som av testatorn ansågs ha uppfyllt sina plikter som släktingar belönades, de andra bestraffades. Till exempel det testamente som den högadliga Filippa Eriksdotter (Fleming) (d. 1578) upprättade några dagar före sin död demonstrerar mycket tydligt hur illa hon ansåg att hennes bror och målsman, riksråd och friherre Klas Eriksson Fleming (ca 1535–1597) hade behandlat henne. Hon angav fyra orsaker till att lämna sin bror utan arv. Två av dessa hade att göra med hur brodern, som hennes målsman, hade förfogat över hennes arv efter föräldrarna. Filippa förnekade att hon skulle ha fått sin fulla arvslott eller avkastningen av sina gods för fem år. Den tredje orsaken var broderns skuld till systemen. Den fjärde och viktigaste orsaken var Klas Flemings underlåtenhet att ta hand om henne, sin syster, under hennes sista

⁶⁴ Testamentsstadgan 1686, Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner Ifrån Åhr 1528 in til 1701. Redaktör J. Schmedeman. 1706. s. 993–994; Hemmer a.a. s. 81.

⁶⁵ C. G. Bergman, Testamentet i 1600-talets rättsbildning. Lunds universitets årsskrift, N. F. Avd. 1, Bd 14, Nr. 8. 1918. 20–21, 33–34, 99–101; E. Trolle Önnersfors, *Justitia et Prudentia*. Rättsbildning genom rättstillämpning – Svea hovrätt och testamentmålen 1640–1690. Juridiska fakulteten, Lunds universitet. 2010. s. 255; Testamentsstadgan, Kongl. Stadgar, Resolutioner a. a. s. 992–993.

⁶⁶ Bergman a.a. s. 12–13.

sjukdom och att besöka henne. Han hade inte visat henne den kärlek som en broder skulle och därmed hade han brutit emot släktskapsbandet. I stället skulle den ”villiga och lydiga” brorsdottern Anna Joakimsdotter Fleming bli Filippas huvudarvinge.⁶⁷

På samma sätt argumenterade deras äldre fränka, Birgitta Johansdotter (Fleming), beträffande orsakerna till att hon ville ge sin son Ivar Torstensson (Ram) sina morgongåvogods. Om motiven var sanna eller ej går inte fullkomligt att bekräfta, men sanningshalten spelar mindre roll än deras argumentativa och accepterade värde. Enligt Birgitta hade några av hennes barn ”icke varit henne hörsamma och lydiga och icke heller visat henne den rätta hörsamheten och kärleken, som lydiga barn ägde och förpliktade var sina kära föräldrar”. Men sonen Ivar hade mot modern alltid varit ”älsklig, hörsam och lydig”, och detta ville hon belöna.⁶⁸

Hörsamhet, lydnad och hänsyn till släktens intressen förväntades av familjemedlemmar – även söner. De som ”*sitt stånd befläckie*” eller age-
rade ”*sin slächt til neesa och waanäre*” skulle bestraffas genom egendomsförlust.⁶⁹ Under medeltiden hade föräldrarna bara kunnat göra sådana döttrar arvlösa som mot föräldrarnas vilja gifte sig eller lät sig lägras.⁷⁰ Ett besynnerligt testamente från reformationstiden som faktiskt värderar döttrarnas beteende i förbindelse med deras arvsrätt upprättades år 1609 av amiral Bengt Severinsson Juusten (adlad Gyllenlod) (ca 1550–1609).⁷¹ I den långa urkunden tar han ställning till sina döttrars moral under en mycket turbulent period i Sveriges historia. Enligt faderns testamente hade Elin Bengtsdotter Juusten (d. f. 1630) mist sin mödom ”olagligen”. Hon hade blivit våldtagen av en annan adelsman, Juustens vapenbroder, underamiral Bengt Larsson till Hammarstorp (ca 1550–1616).⁷² Fadern hade inte fört saken till rätten utan väntade nu att våldsmannen skulle

⁶⁷ A. Lahtinen, Anpassning, förhandling, motstånd. Kvinnliga aktörer i släkten Fleming 1470–1620. Översättning Camilla Frostell. Svenska Litteratursällskapet i Finland – Bokförlaget Atlantis. 2009. s. 145–153; A. Mäkelä-Alitalo, ”Fleming, Filippa”. Suomen kansallisbiografia, 2. SKS, Helsinki. 2003, s. 806–807.

⁶⁸ Lahtinen a.a. s. 104–105.

⁶⁹ Citaten från Gunilla och Ermegård Tönnesdotter Totts odaterade skrivelse till Svea Hovrätt, Liber Causarum, E VI a 2 aa:53. Huvudarkivet. Svea Hovrätt. Riksarkivet.

⁷⁰ Se, t.ex., Naimiskaari (giftermålsbalken) 3, Kuningas Kristoferin maanlaki 1442, a.a. s. 44.

⁷¹ V.-M. Syrjö, ”Juusten, Bengt”. Suomen kansallisbiografia, 4. SKS. 2004. s. 544–545; J. Ramsay, Frälsesläkter i Finland intill stora ofriden. Söderström. 1909. s. 169–170.

⁷² Om Bengt Larsson till Hammarstorp, se O. Helander. Hammarstorp (Hammarsudd) och Sisshammar i Husby-Sjutolfts socken, Trögds härad, Uppland: personer och bebyg-

återkomma till riket från krigsfångenskap i Polen. För dessa orsakers skull ville Bengt Juusteen ”medh gått Samuett henne fattigan Faderligh vänskap och fulla arfzrätt icke afskära, hvarken i fast eller Lööst.”⁷³

Men Elins syster Anna (d. 1633) var en annan sak. Hon hade mist sin mödom ”icke vålldtechtlige uthan lättfärdeligha” fastän omständigheterna även i hennes fall var mycket speciella. Anna hade ”givit sig i mannens våld” – mannen här var troligen adelsjunkern Henrik Hansson Lindelöf av Hintsholm (d. 1639), som hon hade en oäkta son med – i faderns största ”elände och övermåttiga fattigdom” fruktande ”svält och nakenhet”, vilket dock uppfattades som lättfärdighet. Med detta syftar Bengt Juusteen troligen sina egna förhållanden. Han hade varit kungatrogen under stridigheterna mellan kung Sigismund (reg. 1592–1599) och dennes farbror, den ambitiöse hertig Karl av Södermanland (senare Karl IX, reg. 1604–1611). Eftersom Karl vann inbördeskriget och var Sveriges *de facto*-härskare från och med 1598, fick Sigismunds anhängare plikta för sin lojalitet med både liv och egendom. Bengt tillbragte ett par år (1597–1599) i fångenskap i Sverige, innan han återfick först sin frihet och sedan år 1602 sina konfiskerade gods. Dessa undantagsförhållanden hade antagligen lett till att adelsfamiljens ena dotter hade våldtagits och den andra hade begått lägersmål – kanske även levat i konkubinät. Detta förklarar troligen också varför föräldrarna var beredda att ge henne sin ”fullkomliga tillgift, förlåtelse och vänskap” och igen unna dottern Anna arvsloten nästan helt.⁷⁴ Enligt lagen dög bara döttrars sexuella förbrytelser som grund för deras arvlöshet. Sönerna kunde inte göras arvlösa, oberoende av hur de betedde sig, om de inte försökte eller lyckades ta livet av sina föräldrar.

Emellertid vittnar de svenska lagmanuskripten från 1500-talets andra halva och 1600-talets början om förändringar i denna uppfattning. Kanske ett tjugotal manuskript innehåller en lista från justiniansk rätt (*Novellae* 115.3) i starkt modifierad form, om de grunder som föräldrarna lagligen kunde använda sig av för att lämna sina brottsliga, vanvördiga eller obarmhärtiga barn utan arv (*causas ingratitudinis*). Vissa manuskript nämner

gelse från tiden då Karin Månsdotters syster bodde på Hammarstorp till 1900-talet. Stockholm. 1997. s. 19–21, 34–64.

⁷³ Bengt Severinssons (Gyllenlod) testamente, DelaGardieska Archivet, eller Handlingar ur Greffl. DelaGardiska Bibliotheket på Löberöd, V. Redaktör P. Wieselgren. N. P. Lundberg. 1834. s. 13. Enligt Jully Ramsay (a. a.s. 170) gifte sig båda döttrarna med adelsmän trots att de hade mist sin mödom.

⁷⁴ Bengt Severinssons (Gyllenlod) testamente, DelaGardieska Archivet V, a.a. s. 14; Syrjö a.a. s. 544; Ramsay a.a. s. 170.

att listan härstammar från romersk rätt, andra var formulerade som om grunderna redan var giltiga i landet.⁷⁵ I *Novellan* var listan över barns arvlöshetsgrunder kompletterad med en lista över orsaker vilka auktoriserade barn att lämna sina föräldrar utan arv (Nov. 115.4).⁷⁶ Dessa påträffas dock inte i laghandskrifter. Detta mycket selektiva receptionsförsök vittnar om de patriarkaliska tendenserna i landet som fann välkommen inspiration i romersk rätt.

I början av 1600-talet gjordes försök att introducera möjligheten att göra barn arvlösa genom att recipiera samma *Novella* 115.3 i Sverige även genom att förändra lagen. Den justinianska listan hittas i det adliga lagförslaget som härstammar från den så kallade Rosengrenska lagkommissionen från ca 1604. Förslaget presenterar dock de båda justinianska listorna med arvlöshetsgrunder tillsammans. Även barn skulle ha kunnat utesluta föräldrar från arv i enighet med *Novella* 115.4.⁷⁷ Till och med det

⁷⁵ Novellae 115.3, Corpus iuris civilis, 3. Redaktörer Rudolfus Schoell och Gulielmus Kroll. 1895. s. 536–544. T.ex. Jur. Lag: Landslag, Christoffers m.m. 9. Lunds universitetsbibliotek. Lund. s. 27r–27v: Hwrv Man må förbrÿtta Sitt Arff/ Vtw Keisare Lagenn in libro _Autentica._/ Thed ähr merkiande, Att ingenn mann eller quinna/ schall drifwa sidt barnn ifrå sidt retta Arff, Vtann/ för sinn egegn Vanschÿlligheet schuld och merkeliga Saak,/ som finnes J lagenn, som ähr/

1. Om Sån bär wäriande hand, med wredes handamäll/ å fader eller moder,/
2. Om hann gör thöm grofwann orett,/
3. Om hann kärir å fader eller moder för någonn schamlig/ sach, hwilcken iche ähr mott Richsens höfdinge eller rådh,/
4. Om han hafuer omgänte med Truldoms Kompanom,/
5. Om hann warder Tolchitt Sielfwer,/
6. Om hann hugzar dräpa föräldra Sinna,/
7. Om hann ligger när faders hustru och friillo,/
8. Om föräldra hafwa eller thaga storann schada af hans/ geldh,/
9. Om Sonn will ey läfwa för föräldra, personn eller/ geld efter Sinna macht./
10. Om hann eller honn förmenar föräldra Sinna thesta-/mente gifwa eller göra,/
11. Om Son gifwer Sig med schema gest eller lägrar An-/nat Kögle Speel Vthann Så med schiäll, fader hafwer/ öfwatt Samme Kännst,// (27v)
12. Om dätrenn öfwar Skörtt lefwernne, Vthann Så/ med schiäll, Att fader eller moder hafwa försummatt/ att gifta honna Jnnan thes hon war xxv åra gamull,/
13. Om föräldra blifwe wille eller osÿnoga, om Son eller/ dätter förmå att hielpa att förestå efter Sinna/ machtt,/
14. Om fader blifwer gripinn, och Sonn will ey hielpa,/ han af fengelse och J friiheet igenn.//

⁷⁶ Novellae 115.4, Corpus iuris civilis, 3 a.a. s. 544–546.

⁷⁷ Erfda Balken 2, Det Rosengrenska lagförslaget, Lagförslag i Carl den Niondes tid (härefter LCNT). Handlingar rörande Sveriges historia, 2:1. Stockholm. 1864, s. 320–321.

parallella lagförslaget som bär Karl IX:s namn skulle ha utvidgat föräldrarnas möjlighet att måttfullt begränsa sina uppstudsiga barns arvsrätt. Inspirationskällan torde även här ha varit *Novella* 115.3, eftersom barn som förhindrade sina föräldrar att göra testamente – något som uttryckligen nämns i den justinianska rätten – kunde bestraffas med förlust av halva arvslotten.⁷⁸

Som bekant förverkligades lagreformförsöket ändå inte förrän 1734 års lag trädde i kraft men trenden fortsatte. Båda lagförslagen hade skilt mellan lydiga eller ”hörighe” barn och avkomlingar som var ”*motvillige emot fader och moder och willia föllia och lyda theas nådh, när the them till godho och rättelse underwijsa och förmana*”. Därför skedde det missöden för barnen medan föräldrarna fick lida av ”*stor sorg och bekymber*”. Särskilt det Rosengrenska lagförslaget konstaterade öppet att arvlöshetsmöjligheten ansågs nyttig för att säkra att barnen bättre ”*måge blifwa håldne under föräldrarnas lydno och hörsamhet*”.⁷⁹ Även kommentarlitteraturen visar tecken på växande stöd för uppfattningen om att arvlöshetsgrunderna borde utvidgas. Linköpings borgmästare Hans Olofsson, som fick sin kommentar till stadslagen färdig år 1621, uttryckte först samma åsikt som Johan Skytte: söner som gifte sig mot föräldrarnas vilja kunde inte göras arvlösa på samma sätt som döttrar. Men sedan fortsatte han med att avslöja sina värden:

Thett synes wäl Rätt och lijkt/ wara, att fadren må göra sin son arflöös, för giftermåls-/handlingar skull i så måtto, om sonen tagat sigh hustru, mooth/ faders eller moders wilia, och giffter sigh uthi ett oährligit/ Embethe, som ähr Rackare eller bödels Embethe, med så skääl/ om fadren icke sådant Embethe hafuer brukat /: Kan och/ fadren göra sin son arflöös om sonen slåår sin fader/ eller moder, eller och ståår i försåat att wilia dräpa them,/ Såsom och för andra grofua saaker skull, som föräldrar-/na högdt angåå.
*etc.*⁸⁰

Som det synes hade även Linköpings borgmästare fått influenser från romersk rätt – möjligen genom den justinianska listan över grunderna för

⁷⁸ Erfda Balkar 29, Carl den Niondes lagförslag, LCNT a.a. s. 148; Erfda Balken 2, Rosengrenska lagförslaget, LCNT a.a. s. 320

⁷⁹ Erfda Balkar 29, Carl den Niondes lagförslag, LCNT a.a. s. 148.

⁸⁰ G 2:1, Hans Olofssons kommentar på stadslagen. UUB 190a. Uppsala universitetsbibliotek. Uppsala. s. 19: ”1. faller här uthaf en fråga, om sonen tager sigh hustru mooth/ faders och moders wilia, om han skall wara samma laagh/ undergifuin som dotheren?/ Swaras Nej; Tÿ thett/laa-/gen icke uthryckligen författar, kan man icke uthaf beslu-/ta någon fullkomligh dom.”

arvlöshet som går att hitta i lagmanuskript. Ett tecken på ett allt större tryck på att använda arvlöshetsmöjligheten mot tredska barn går att finna hos Benedictus Crusius (d. 1633), som i sin tolkning av landslagen tog ett steg framåt. Olikt Johan Skytte före honom, ansåg han att giftermålsbalken i Christoffers landslag borde tolkas så att det inte var förbjudet att göra även söner arvlösa – inte bara döttrar – om de gifte sig eller begick lönskaläge utan föräldrarnas lov.⁸¹ Den romerska rätten erbjöd nyttiga verktyg som även kunde recipieras mycket selektivt – utan att ge barnen motsvarande möjligheter enligt den romerska rätten – för att stärka de svenska fädernas auktoritet.⁸²

6 Sammanfattning

Efter reformationen blev kungen den svenska kyrkans överhuvud. Även om den kanoniska rättens auktoritet ifrågasattes av reformatörerna och fastän Bibelns roll som rättskälla växte såväl i de världsliga som även de kyrkliga domstolarna, spelade den äldre katolska kyrkorätten fortfarande en betydande roll. Äktenskapet miste sin sakramentala status och därmed ansågs äktenskapsmål tillhöra världsliga domstolar, låt vara att kyrkan fick fortsätta att utöva sin auktoritet och jurisdiktion i dessa mål. De största förändringarna inom äktenskapsrätten gällde beviljandet av både skilsmässa och prästäktenskap. I många äktenskaps- och familjerättsliga frågor byggde den lutherska kyrkan på det fundament som den katolska kyrkan hade uppfört under loppet av flera sekel.

Kyrkan kom att samarbeta tätt med den världsliga överheten i syfte att disciplinera folket. Vissa grupper i samhället (bl.a. adeln och soldater) var svårare att hantera då det gällde att ställas till svars för sina överträdelser och missdåd, men i allmänhet var skillnaden mellan 1530 och 1630 markant. Klara patriarkala tendenser t.ex. i äktenskaps- och arvsrätt går att skönja under reformationsperioden. Denna trend var allmäneuropeisk på samma sätt som merparten av de förändringar som jag har beskrivit i min artikel. Tyvärr har jag inte kunnat diskutera den svenska utvecklingen i ett europeiskt perspektiv på grund av temats omfattning. Dessutom har jag för det mesta diskuterat förändringar, vilket dock inte torde skymma

⁸¹ Vår äldsta kommentar till landslagen: Juris professor B. Crusius föreläsningar vid Uppsala universitet hösten 1630 efter studenters anteckningar. Redaktör Jan Eric Almquist. Uppsala universitets årsskrift, 1927. Juridik, 2, 1927, s. 27.

⁸² Se även Trolle Önnersfors a.a. s. 259–265.

det faktum att den rättsliga kontinuiteten var mycket stor. Till sist kan man konstatera att flera svenska medeltida och reformatoriska familjerättsliga områden ännu inte är kartlagda. Man får hoppas på mycket mer forskning i framtiden vad gäller till exempel den rättsliga receptionen och de utländska influensernas roll i reformationstidens Sverige.